

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри філософії,
соціально-гуманітарних дисциплін,
іноземних мов, української
та латинської мов № 2
Донецького національного
медичного університету

СУБСТАНЦІАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ В СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ ІЗ ТРИВАЛЕНТНИМИ ПРЕДИКАТИВНИМИ ПРИКМЕТНИКАМИ

На сучасному етапі розвитку українознавства одним зі здобутків є застосування функціонального аспекту в дослідженнях із синтаксису, що зумовлено необхідністю детального вивчення змістового боку речення або його семантичної структури, яка ґрунтується на предикатних і непередикатних знаках. Істотною відмінністю такого підходу до вивчення структури простого речення є його зв'язок із семантико-синтаксичною категорією валентності предиката. Відбиваючи значеннєво зумовлену сполучуваність предиката з іншими непередикатними компонентами, валентність визначає тип семантико-синтаксичної структури речення.

Семантико-синтаксична валентність належить до найскладніших граматичних категорій, яка мало досліджена в українській лінгвістиці. Проблема вивчення категорії валентності викликає інтерес у зв'язку з бажанням учених трактувати мову як ієрархічно організоване єдине ціле, що складається з інших підсистем, йому підпорядкованих. В українському мовознавстві семантико-синтаксичну валентність предиката (ознакового слова) визначають як здатність його сполучатися з іншими (як правило, неознаковими) словами, мати певну кількість відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи [2, с. 41].

Сучасні дослідники синтаксису дійшли висновку про те, що семантично елементарне речення сучасної української мови включає до свого складу шестивалентні й одновалентні предикати. Керування трьома іменниками вважається середньою сполучувальною спроможністю предиката, що є досить поширеним в українській мові. Відповідно до цього є доцільним більш детально проаналізувати та систематизувати предикатні знаки, що керують трьома іменниками, а також виявити закономірності сполучення предикатів зазначеного типу з іменниковими синтаксемами.

Основними носіями валентності у структурі речення є дієслова. Інші носії валентності, зокрема прикметники, набувають валентних спроможностей у зв'язку з дієсловом, тобто в результаті переміщення у первинну для дієслова предикативну позицію, яка є для них вторинною [6, с. 10].

Теоретичні засади прикметникової сполучуваності розглянуто в працях М.М. Прокоповича, О.М. Шрамма, В.М. Павлова, М.Г. Булахова, Д.І. Арбатського, П.Г. Горної й інших. В українському мовознавстві цій тематиці присвячені праці Й.Ф. Андерша, І.Р. Вихованця, М.Я. Плющ, Т.С. Масицької, З.М. Терлака, М.І. Степаненка, І.А. Пасічник, В.А. Тимкової й інших мовознавців.

Прикметниковий предикат, як і дієслівний, відіграє організуючу роль у семантико-синтаксичній структурі речення, утворюючи предикативний центр реченнєвої конструкції. Семантико-синтаксична валентність предикативного прикметника визначає його синтаксичні зв'язки та відношення до інших одиниць речення, а також впливає на кількість і якість субстанціальних компонентів. У структурі простого елементарного речення предикати якості максимально відкривають три іменникові позиції: позицію суб'єкта, позицію об'єкта та позицію адресата. При цьому об'єктна синтаксема репрезентована у двох варіантах – облігаторному та факультативному.

Семантико-синтаксична структура речень, породжених тривалентними предикативними прикметниками, передбачає наявність лівобічної субстанціальної синтаксеми у функції суб'єкта якісної ознаки. В ієрархії семантичних варіантів суб'єктної синтаксеми, розробленій І.Р. Вихованцем, суб'єкт якісної ознаки посідає проміжне місце між основними (суб'єктом дії, суб'єктом процесу та суб'єктом стану) і периферійними (суб'єктом локативного стану та суб'єктом кількісної ознаки) варіантами [3, с. 258–259]. Суб'єкт якісної ознаки функціонує як зумовлена валентністю предиката субстанціальна синтаксема, що має певне морфологічне та лексико-семантичне наповнення. Основним морфологічним варіантом суб'єктного компонента в тривалентних предикатах якості виступає називний відмінок, напр.: «*Сини <...> не схожі ні в чому на тебе*» (П. Загребельний); «*Тепер він з нею у всьому згоден*» (М. Слабошпицький). Дослідники сучасного синтаксису зауважують, що роль називного відмінка в семантико-синтаксичній структурі речення з тривалентними предикатами якості не відрізняється від ролі інших залежних іменникових компонентів, виражених непрямыми відмінками. Особливість його полягає в тому, що на відміну від інших субстанціальних компонентів він має ширші семантичні можливості в суб'єктній зоні семантико-синтаксичної валентності предиката [4, с. 16]. При цьому семантико-синтаксична функція суб'єкта якісної ознаки в називного відмінка має дві спільні диференційні ознаки із семантико-синтаксичними функціями суб'єкта дії та суб'єкта процесу. Це субстанціальність і валентний зв'язок із відповідним предикатом. Проте, на відміну від інших варіантів суб'єктної синтаксеми, називний суб'єкта якісної ознаки характеризується статичністю та пасивністю, що зумовлює певну різноманітність лексичних засобів його вираження. Так, у позиції суб'єкта при тривалентних предикатах якості трапляються такі іменникові лексеми: 1) назви осіб, що позначають ім'я, родинне чи со-

ціальне становище, фахове заняття тощо, напр.: «*Павло дуже схожий обличчям на батька*» (М. Слабошпицький); «*Діти часто бувають розбіжні зі своїми батьками у поглядах*»; 2) назви тварин або рослин, напр.: «*Кішка була схожою за кольором на тигра*» (Б. Харчук); «*Особливо цінні (для людини) поживними речовинами сагова і кокосова пальми*» («Географія материків»); 3) назви предметів людського вжитку: «*Цей фотоальбом був особливо дорогий бабусі спогадами*»; 4) назви частин доби, пір року, напр.: «*Ранок 22 квітня 1944 року біля Перекопу був незвичайним (для Червоної Армії) святковим пожвавленням та піднесеною урочистістю*» (С. Голованський); 5) назви географічних одиниць і місцевостей, напр.: «*Чернігівське Полісся близьке за культурою до Полтавицини*» (Г. Лозко); 6) абстрактні назви, напр.: «*Стан моєї душі був чимось подібний до збереженого з беззахисного дитинства*» (В. Коротич); 7) інші предмети та явища навколишнього світу: «*Місце й справді було вигідне їм для переправи*» (М. Коцюбинський). Наведені приклади доводять, що суб'єктна синтаксема як абстрактна субстанціальна семантико-синтаксична одиниця є зумовленим валентністю предиката якості необхідним лівобічним компонентом семантико-синтаксичної структури речень із тривалентними предикативними прикметниками [4, с. 17].

До правобічних субстанціальних синтаксем у конструкціях із тривалентними предикатами якості зараховуємо об'єктний і адресатний компоненти. На відміну від суб'єктної синтаксеми, яка здатна поєднуватися з усіма типами предикатів якості, іменниковий компонент у функції об'єкта трапляється лише у структурах із дво- та тривалентними предикатами якості. Аналіз структури семантично елементарних речень із тривалентними предикатами якості переконує, що об'єктна синтаксема в конструкціях такого типу репрезентована у двох варіантах: облігаторному (власне об'єкт) і факультативному (об'єкт із семантикою уточнення й об'єкт із семантикою обмеження). Слід зазначити, що як облігаторний, так і факультативний компоненти функціонують як передбачувані семантикою тривалентного прикметникового предиката синтаксеми, проте ступінь їх обов'язковості та необхідності в зазначених структурах різний. Так, у випадках, коли вилучення іменникової одиниці у функції об'єкта призводить до змістової чи граматичної неповноти речення, маємо справу з облігаторним виявом об'єктної синтаксеми. Якщо ж відсутність об'єктного компонента не порушує значеннєву повноту предикатного слова та функціональну автономність речення, то такі іменникові синтаксеми у функції об'єкта кваліфікуємо як факультативні. Семантико-синтаксична структура речень, утворених переважно більшістю тривалентних предикатів якості, передбачає наявність облігаторної об'єктної одиниці. До таких предикатних синтаксем зараховуємо прикметники, що позначають: 1) борг людини іншим (*винний, винуватий, повинний* і т. ін.); 2) відповідність або невідповідність особи (предмета) іншій особі (предмету) (*аналогічний, тотожний, ідентичний, однаковий, рівний, схожий, споріднений, близький, відповідний, подібний, погожий, підхожий, далекий, відмінний, різний, несхожий, розбіжний* та ін.); 3) популярність і загальне визнання предмета (*актуальний, відомий, видатний, визначний, знаменитий, популярний, славний, знаний, примітний, помітний, прикметний, славетний, маловідомий, малознайомий, невідомий, непопулярний, незнаний* і под.); 4) використання та доступність предмета (*доступний, корисний, вигідний, зручний, сприятливий, недоступний, невідомий, неприступний, несприятливий* і т. ін.); 5) підпорядкування чи залежність особи (предмета) (*підпорядкований, залежний, підлеглий, підвладний, покірний, відданий, вірний, незалежний, непокірний* та ін.); 6) морально-естетичні якості людини, особливості вдачі (*дорогий, чесний, щирий, щедрий, відвертий, винний* і под.); 7) зв'язки людини з іншими (*згодний, солідарний, зобов'язаний, вдячний, завдячений* і т. ін.). У ролі морфологічних варіантів власне об'єктної синтаксеми у зазначених семантичних групах тривалентних предикатів якості вживаються безприйменникові та прийменникові форми іменників, напр.: «*Молодий Еміль Золя був добре відомий сучасникам своїм донкіхотством*» (М. Слабошпицький); «*Батько дуже вдячний синові за допомогу*»; «*Він і справді чимось схожий на вродованого ченця*» (О. Гончар); «*Чіпка й собі, хоч і бачив, що мати перед ним не винна, держався руки жінки, а за нею – й теці*» (П. Мирний). В окремих випадках власне об'єктний компонент займає позицію перед предикатом, зливаючись із ним і утворюючи складну синтаксеми, що виражає якісний стан суб'єкта, напр.: «*Жінка на ім'я Марія Маркович стала загальновідомою своїми оповіданнями, що вийшли збіркою під псевдонімом «Марко Вовчок»...*» (О. Кобилянська) ← «*Жінка на ім'я Марія Маркович стала відомою усім своїми оповіданнями, що вийшли збіркою під псевдонімом «Марко Вовчок»...*».

У конструкціях із тривалентними предикатами на позначення популярності, загального визнання іноді роль об'єктного компонента виконує детермінантний член, що ніби втягується у валентну рамку предиката, заступаючи словоформу давального відмінка, напр.: «*Баба Параска Гришиха була відома на все село своєю брехнею*» (І. Нечуй-Левицький).

Деякі тривалентні прикметникові предикати, окрім власне об'єктної синтаксеми у формі знахідного відмінка, вимагають участі другого облігаторного компонента на позначення адресата, який виражений давальним відмінком іменника. До таких предикатів якості зараховуємо прикметники, що позначають борг людини іншим (*винний, повинний, винуватий*), напр.: «*Побіжи зараз до Соломії, візьмеш у неї курку та мірку картоплі: вона мені винна*» (І. Карпенко-Карий). Аналіз прикладів уживання зазначених предикатів у семантико-синтаксичній структурі речень переконує, що адресатна синтаксема виражена переважно іменником на позначення осіб.

Як уже зазначалося, у семантико-синтаксичній структурі речень, утворених переважно більшістю тривалентних предикативних прикметників, поряд з облігаторними, функціонують і факультативні об'єктні синтаксеми, що передбачені семантикою предикатного слова, проте характеризуються меншим ступенем необхідності. З-поміж факультативних об'єктних компонентів у реченнях зазначеного типу розрізняємо: 1) синтаксеми, які мають обмежувальне значення; 2) синтаксеми, що вносять у речення семантику уточнення. Факультативні об'єктні синтаксеми із семантикою обмеження трапляються в конструкціях із різними семантичними типами тривалентних предикатів якості, а саме: 1) із предикатними синтаксемами, що позначають відповідність або невідповідність особи (пред-

мета) іншій особі (предмету) (*схожий, аналогічний, ідентичний, однаковий, споріднений, близький, відповідний, подібний, підхожий, рівний, різний, далекий, відмінний, несхожий, розбіжний* та ін.), напр.: «Всі вони <солдати> **схожі** на тебе. **Пілотками, касками, терпким чоловічим потом, усмішкою і радістю...**» (В. Коваль); 2) із предикативними прикметниками на позначення популярності, загального визнання предмета (*популярний, відомий, видатний, визначний, знаменитий, актуальний, славний, знаний, славетний, примітний, помітний, маловідомий, малознайомий, невідомий, непопулярний, незнаний* і под.), напр.: «У цілому повіті село Котельва **нічим**, крім убогості, **не було знамените**» (І. Цюпа); «**І саме цим князівство стане помітним**» (Д. Міщенко); 3) із прикметниками, які вказують на використання та доступність предмета (*доступний, корисний, вигідний, зручний, сприятливий, недоступний, недосяжний, неприступний* і т. ін.), напр.: «Його завжди короткі зауваження **були корисні** для нас своєю **точністю**» (О. Донченко); 4) із прикметниковими предикатами, що характеризують підпорядкування або залежність особи чи предмета (*залежний, підлеглий, підвладний, підпорядкований, покірний, відданий, вірний, незалежний, непокірний* та ін.), напр.: «Візантійське духовенство **було підпорядковане** у своїх діях імператорові і не визнавало влади пап» («Історія середніх віків»); 5) із предикатами на позначення особливостей вдачі, морально-естетичних якостей людини (*винний, чесний, щирий, відвертий, чистий, грішний, нечистий* і под.), напр.: «Повір мені, я **відвертий** з тобою у **всьому**» (В. Малик); 6) із прикметниками, що вказують на зв'язки людини з іншими (*згодний, солідарний, зобов'язаний, вдячний, завдячений* і т. ін.), напр.: «Ми **нічим не зобов'язані** своїм батькам, якщо вони не оточують нас своїми турботами і піклуванням після нашої появи на світ» (М. Слабошпицький); 7) із предикатами якості, які мають вирізняльне значення (*важливий, визначальний, оптимальний, ефективний, суттєвий, особливий, дорогий, незвичайний, цінний, неоціненний, дорогоцінний, помітний* та ін.), напр.: «Своєю винятковістю і своєю звичайністю – **усім** вона **дорога** для нас» (О. Донченко); 8) із предикатними синтаксемами, що позначають загальну оцінку людини чи предмета (*гарний, красивий, симпатичний, милий, приємний, любий, цікавий, страшний, потворний, огидний, осоружений, гидкий, нелюбий, немилый* і под.), напр.: «– Тимко **любий** мені **усім** – і все тут! З ним хоч на край світу піду» (Г. Тютюнник); «Місто й досі **осоружне** мені **усіма** **отими інститутами, туалетами, тротуарами, будуарами, гарнітурами, кулуарами, партитурами, процедурами**» (А. Крижанівський). Наведені приклади доводять, що факультативні обмежувальні синтаксеми при тривалентних предикатах якості виражені здебільшого формою орудного відмінка. Проте іноді зазначені синтаксеми здатні мати форму місцевого відмінка, що трапляється в конструкціях із предикативними прикметниками, які вказують на зв'язки людини з іншими (*згодний, солідарний, зобов'язаний* та ін.), на особливості вдачі, морально-естетичні якості людини (*чесний, щирий, відвертий, грішний, винний* і под.). Напр.: «Я **згоден** з тобою у **всьому**» (С. Плачинда). У структурі речень із тривалентними прикметниковими предикатами на позначення відповідності чи невідповідності особи (предмета) іншій особі (предмету) об'єктні компоненти з обмежувальною семантикою також можуть бути виражені родовим відмінком іменника, напр.: «Любка росла, як у садку вишня. Вона **була дуже схожа з лиця** на Нимидору» (І. Нечуй-Левицький); «**Степка схожа з обличчя** на матір» (М. Зарудний). Подібне явище характерне для речень із деякими предикатами якості, що вказують на загальну оцінку (*гарний, красивий, симпатичний* та ін.), напр.: «Кармалок людям **гарний з лиця**» («Легенди та перекази»). В окремих випадках об'єктна обмежувальна синтаксема зливається з предикатним словом, утворюючи одиницю, що виражає якісний стан істоти, пор.: «Жінка була з усіма **щира** серцем» → «Жінка була з усіма **щиросердною**».

Факультативні об'єктні синтаксеми із семантикою уточнення функціонують у конструкціях із деякими тривалентними предикатами якості, а саме: 1) із предикатами, які вказують на загальну оцінку (*гарний, красивий, милий, красний, приємний, любий, рідний, цікавий, страшний, гидкий, потворний, огидний, бридкий, немилый, ненависний* та ін.); 2) із предикатами, що мають вирізняльне значення (*важливий, знаменний, визначальний, суттєвий, особливий, незвичайний, цінний, помітний* і под.). Структура речень, утворених зазначеними предикативними прикметниками, передбачає наявність об'єктної синтаксеми з уточнювальною семантикою, що найчастіше виражена формою родового чи давального відмінків. Напр.: «**Андрій для людей** лицем **красний**» (П. Загребельний); «**Це місце було особливо цінне для батька** спогадами» (К. Гордієнко).

Таким чином, семантико-синтаксична структура речень, утворених тривалентними предикатами якості, передбачає участь субстанціальних компонентів, що мають облігаторний або факультативний вияв. До облігаторних зараховуємо суб'єктні, власне об'єктні й адресатні синтаксеми, водночас факультативні одиниці представлені об'єктними компонентами із семантикою обмеження й уточнення. Іменники у функції суб'єкта виражені здебільшого формою називного відмінка. Морфологічними засобами вираження об'єктних синтаксем є різні відмінкові форми іменників (давальний, родовий, знахідний, орудний і місцевий відмінки). Адресатні синтаксеми представлені формою давального відмінка іменника на позначення особи.

Література:

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. АН України. Ін-т української мови. Відп. ред. К.Г. Городенська. К.: Наук. думка, 1992. 224 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. К.: Наук. думка, 1993. 255 с.
3. Галаган О.М. Семантико-синтаксична структура речень з тривалентними предикатами: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Кіровоград, 2004. 27 с.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: морфологія. Донецьк: Вид-во ДонДУ, 1996. 435 с.
5. Мацицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 208 с.

6. Словник української мови: В 11-ти томах. К.: Наук. думка, 1970–1980.
7. Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. 752 с.

Анотація

О. СОКОЛОВСЬКА. СУБСТАНЦІАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ В СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ ІЗ ТРИВАЛЕНТНИМИ ПРЕДИКАТИВНИМИ ПРИКМЕТНИКАМИ

Статтю присвячено проблемі вивчення особливостей семантико-синтаксичної структури речень із тривалентними предикатами якості. Розглянуто семантичну типологію субстанціальних компонентів у синтаксичних конструкціях із тривалентними предикативними прикметниками, визначено характерні риси правобічних і лівобічних синтаксем і проаналізовано основні морфологічні засоби їх вираження.

Ключові слова: семантико-синтаксична структура речення, предикат, валентність, предикативний прикметник, субстанціальна синтаксема.

Аннотация

Е. СОКОЛОВСКАЯ. СУБСТАНЦИАЛЬНЫЕ КОМПОНЕНТЫ В СИНТАКСИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЯХ С ТРЕХВАЛЕНТНЫМИ ПРЕДИКАТИВНЫМИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫМИ

Статья посвящена проблеме изучения особенностей семантико-синтаксической структуры предложения с трехвалентными предикатами качества. Рассмотрена семантическая типология субстанциальных компонентов в синтаксических конструкциях с трехвалентными предикативными прилагательными, определены характерные особенности правосторонних и левосторонних синтаксем, а также проанализированы основные морфологические средства их выражения.

Ключевые слова: семантико-синтаксическая структура предложения, предикат, валентность, предикативное прилагательное, субстанциальная синтаксема.

Summary

O. SOKOLOVSKA. SUBSTANCE COMPONENTS IN THE SYNTACTIC CONSTRUCTIONS WITH TRIVALENT PREDICATIVE ADJECTIVES

The article is devoted to the investigation of semantic and syntactic structure of the sentences with trivalent predicates of quality. The semantic typology of the substance components in the constructions with trivalent predicative adjectives is investigated. The specific features of the right-hand and left-hand syntaxemes are defined and the ways of their morphological expression are analyzed.

Key words: semantic and syntactic structure of the sentence, predicate, valence, predicative adjective, substance component.